

PAWEŁ GUT (Szczecin)

Urząd powiatowego radcy sądowego w Prusach (1742–1849) na przykładzie prowincji pomorskiej

Reformy sądownictwa w Prusach w XVIII w. podobnie jak zmiany w administracji były elementem przekształceń zmierzających do stworzenia z mozaiki terytoriów monarchii Hohenzollernów jednolitego scentralizowanego państwa. Mimo zmian w administracji, prawie czy sądownictwie występowało nadal wiele partykularyzmów i odrębności. Spowodowane było to feudalnym, a w XIX w. neostanowym charakterem państwa, w którym szlachta w sojuszu z konserwatywną biurokracją odgrywała dominującą rolę polityczną i społeczną¹. Efektem wspomnianych reform, zwłaszcza wprowadzenia landrechtu w 1794 roku, było przekształcenie Prus nie tyle w państwo prawa (Rechtsstaat) – gdyż nastąpiło to dopiero po wprowadzeniu konstytucji w 1850 r. – co państwo ustaw (Gesetzstaat), w którym przepisy oraz wykonująca je biurokracja, w tym też sądownicza, stały się elementem przeciwwagi dla władzy absolutnej monarchy².

¹ S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, wyd. II Warszawa 1998, s. 154–156, 181–185; zobacz też: O. Hintze, *Hohenzollern und Ihr Werk*, Dritte Auflage, Berlin 1915, s. 349–352, 395–397; S. Salmonowicz, *Ustrój polityczny Pomorza w XIX wieku. Stan badań i postulaty badawcze*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. XXVIII (1976), z. 2, s. 167; idem, *Podziały terytorialne i ustrój polityczny ziem pomorskich w latach 1815–1850*, [w:] Historia Pomorza, red. G. Labuda, t. III, cz. 1, Poznań 1993, s. 140.

² O problemie uznania Prus za państwo prawa czy ustaw m.in.: S. Salmonowicz, *Prusy...*, s. 183–184, 270; R. Koselleck, *Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrechts, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, (przedruk wydania III z 1981 roku) München 1989, passim; D. Janicka, *Landrecht z 1794 r. a rządy prawa w Prusach*, CPH, t. XXXIX (1987), z. 2, s. 33–49; H. Hattenhauer, *Preussen auf dem Wege zum Rechtsstaat*, [w:] Das Preussische Allgemeine Landrecht. Politische, rechtliche und soziale Wechsel und Fortwirkungen, hrsg. von J. Wolff, Heidelberg 1995, s. 49–67; R. Vierhaus, *Das Allgemeine Landrecht für die Preussischen Staaten als Verfassungersatz?*, [w:] 200. Jahre Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten, hrsg. von B. Dölemeyer, H. Mohnhaupt, Frankfurt

Jednym z elementów reform w sądownictwie pruskim w XVIII w. była instytucja powiatowych radców sądowych (Kreis- Justizräte), powstała w 1742 r. Urzędnicy ci ze względu na swój status i kompetencje łączyli cechy feudalno-stanowego reprezentanta z kontrolną funkcją państwowego przedstawiciela nad partykularnymi elementami sądownictwa, np. jurysdykcjami patrymonialnymi (Patrimonialgerichtsbarkeit)³. Ta dwoistość, podobnie jak charakter landratów, szczególnie widoczna była w rdzennych prowincjach (Kernprovinzen) monarchii: Brandenburgia, Prusy Wschodnie, Pomorze, Śląsk, gdy w prowincjach utworzonych na ziemiach poszczególnych rozbiór Polski (Prusy Zachodnie, Południowe, Nowowschodnie) urząd ten stanowił jeden z elementów dominacji państwa. Jednakże w przeciwieństwie do urzędu landrata, powiatowy radca sądowy nie doczekał się dotąd odrębnych badań⁴. Jedynie M. Bär, J. Wąsicki, I.Ch. Bussenius w monografiach historyczno-prawnych poszczególnych prowincji pruskich poświęcili im odrębne ustępy⁵.

Pomysł stworzenia specjalnego urzędnika sądowego – komisarza – zrodził się w końcu 1741 r. w związku z zajęciem przez Prusy Śląska. Fryderyk II na podstawie propozycji ministra sprawiedliwości Samuela von Cocceji w rozkazie gabinetowym z 9 maja 1742 r. nakazał powołać specjalnych *commissarius perpetuus* w powiatach każdego z trzech departamentów śląskich. Do ich zadań należeć miało szybkie załatwianie pilnych spraw prawnych w imieniu kolegiów prowincjonalnych w celu ulżenia mieszkańcom okręgów wiejskich, tj. szlachcie. W 1743 r. radcy sądowi i kierowane przez nich komisje działali już we wszystkich powiatach trzech departamentów śląskich: brzeskim, głogowskim i wrocławskim⁶.

a/M 1995, s. 1–21. W starszej literaturze: O. Hintze, *Preussens Entwicklung zum Rechtsstaat*, [w:] idem, *Gesammelte Abhandlungen*, Bd. I–III, Göttingen 1962–1967, Bd. III, s. 97–163.

³ C. Bornhak, *Geschichte des Preussische Verwaltungsrecht*, Berlin 1884–1886, Bd. 2, s. 220–221.

⁴ O urzędzie landrata na przykładzie Pomorza ostatnio: I. Buchsteiner, *Der Adel als Landrat im 19. Jahrhundert in Pommern*, [w:] *Szlachta – społeczeństwo – państwo między Warmią a Rugią w XVIII–XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Szczecin 1998, s. 77–91; M. Stelmach, *Landrat – reprezentantem stanów czy króla na Pomorzu Tylnym (Hinterpommern) w XVIII wieku?*, [w:] ibidem, s. 133–144; tam też najważniejsza literatura.

⁵ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Leipzig 1909, Bd. 1, s. 194, 197; idem, *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912, s. 113, 115; J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1893–1806* (dalej Prusy Południowe), Wrocław 1957, s. 123–124, 198; idem, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie 1795–1806* (dalej Prusy Nowowschodnie), Poznań 1963, s. 75–80, 192; I.Ch. Bussenius, *Die preussische Verwaltung in Süd- und Neuostpreussen 1793–1806*, Heidelberg 1960, s. 155, 164–165. Również niewielkie ustępy o tym urzędzie odnaleźć można w syntezach prawno-ustrojowych Prus np. C. Bornhaka. Zobacz także: S. Salmonowicz, *Podziały terytorialne...*, s. 138.

⁶ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem (dalej GStA PK), Hauptabteilung I (dalej HA I) Rep. 46B Schlesien, nr 205a, vol. I, pnobl. Tu też wykazy radców i komisji ich wspomagających. Spisy te publikowane były również w roczniku *Schlesische In-*

Początkowo komisarze, określani powiatowymi radcami sądowymi, działali na podstawie przepisów instrukcji z 1742 r., która została zastąpiona w 1747 r. specjalną konstytucją. Jednakże ostatecznie ich status uregulował specjalny regulamin z 15 sierpnia 1750 r.⁷ Do ich zadań jako *commissarius perpetuus* prowincjonalnego kolegium sądowego (Landesjustizkollegium) należało przyjmowanie spraw sądownictwa dobrowolnego, opieczętownie spuścizn, kontrola kurateli opiekuńczych, prowadzenie dochodzeń – wizji stanu rzeczywistego w sprawach kryminalnych, pojednawczych mediacji w sporach właścicieli ziemskich, szlachty z poddanymi oraz wykonywanie egzekucji wobec osób uprzywilejowanych (eximirte). Radcy byli również urzędnikami nadzorującymi i kontrolującymi sądownictwo patrymonialne (Patrimonial-Gerichtsbarkeit), a także inne, np. miejskie⁸. Według regulaminu radca, którym musiał być szlachcic posiadający wykształcenie prawnicze, pełnił swój urząd społecznie. Stał on na czele stałej komisji (Commissio perpetua). W jej skład wchodził jeszcze adiunkt (Adjuncto), sekretarz (Sekretär) i egzekutor (Exekutor), wszyscy oni również musieli posiadać odpowiednie kwalifikacje⁹. Komisje oraz radcy nie tworzyli sądów „w ścisłym tego słowa znaczeniu”, lecz mieli zapewnić w rozległej prowincji szybki dostęp (również niekosztowny) dla poddanych, zwłaszcza szlachty, do wymiaru sprawiedliwości¹⁰.

Instytucja radcy sądowego aż do początku lat osiemdziesiątych XVIII w. działała tylko na Śląsku. Pierwszy rozbiór Polski i objęcie Prus Zachodnich przez Fryderyka II wymusiło stworzenie struktury sądowej dla zrabowanej prowincji. Ustrój z 1773 r. jednak nie do końca spełnił oczekiwania władz

stantien-Notitz, np. z 1753 roku, s. 51–56, z 1820 roku, s. 512–537. O wprowadzeniu powiatowych radców sądowych na Śląsku: C. Grünhagen, *Schlesien unter Friedrich dem Grossen*, Breslau 1890, Bd. I, s. 359; J. Freitag, *Das schlesische Behördenwesen am Ende der österreichischen und zu Beginn der preussischen Zeit*, Dresden 1937, s. 78–79; C. Bornhak, *Preußische Staats- und Rechtsgeschichte*, Berlin 1903, s. 245. Jednakże szczegółowych badań o tym urzędzie na Śląsku historiografia tak polska, jak i niemiecka nie doczekały się dotąd.

⁷ GStA PK, HA I Rep. 46B Schlesien, nr 205a, vol. II, III, pnbll.; W 1747 roku opublikowana została drukiem Constitution wegen derer in dem souverainen Herzogthum Schlesien auf dem Lande etablirten Commissarium perpetuum und deren Verrichtungen, vom 22. Juli 1747. ostatecznie podstawą działania radców powiatowych był: Revidirte Constitutionum [Reglement] wegen der in dem souverainen Herzogthum Schlesien auf dem Lande etablirten Commissarium perpetuum und deren Verrichtungen, vom 15. August 1750; oba zarządzenia oraz instrukcja z 1742 roku w: ibidem, vol. IV, pnbll.; opublikowane również m.in. w: Korn, *Schlesische Ediktensammlung*, Bd. V, s. 215–227; 492–505.

⁸ Reglement vom 15. August 1750, § 6; Duesberg, *Übersicht über die Justizverfassung in den Preussischen Staaten von der Publication der Allgemeinen Gerichtsordnung bis auf die neueste Zeit*, Jahrbücher für die Preussische Gesetzgebung, Rechtswissenschaft und Rechtsverwaltung (dalej JbFPGRR), Bd. 42 (1833), s. 12; C. Bornhak, *Geschichte...*, Bd. 2, s. 220–221.

⁹ Reglement vom 15. August 1750, § 1; W.F.C. Starke, *Darstellung der bestehenden Gerichtsverfassung in dem Preussischen Staate*, Berlin 1839, s. 121–124; J. Freitag, *Das schlesische Behördenwesen...*, s. 79. Adiunkt był zastępcą radcy, musiał również wywodzić się ze szlachty i posiadać wykształcenie prawnicze.

¹⁰ J. Wąsicki, *Prusy Południowe*, s. 123.

centralnych w Berlinie. Dlatego też kanclerz J.H. Cazimir von Carmer, obok prac nad kodyfikacją procedury procesowej i samego prawa, podjął się zreformowania organizacji sądów w Prusach Wschodnich i Zachodnich¹¹. Na podstawie regulaminu wydanego 3 grudnia 1781 r. 1 czerwca następnego roku zlikwidowano m.in. sądy wójtowskie (Landvogteigerichte) i wzorem śląskim wprowadzono powiatowych radców sądowych oraz powiatowe komisje sprawiedliwości (Kreisjustizkommissionen)¹². W komisji obok radcy zatrudniony był jeszcze aktuariusz (Aktuar) i egzekutor. Sam radca musiał posiadać kwalifikacje radcy sądu wyższego i otrzymywał stałe wynagrodzenie, podobnie jak inni pracownicy komisji¹³. W 1782 r. podobne przepisy zostały wydane dla Brandenburgii i Nowej Marchii. Jednak w tych dwóch ostatnich prowincjach urząd ten nie spotkał się z przychylnością szlachty i w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku uległ stopniowemu zanikowi przez nieobsadzanie wakatów¹⁴.

Powiatowi radcy sądowi w obu pruskich prowincjach posiadali szersze kompetencje niż ich śląscy odpowiednicy¹⁵. Stojąc na czele powiatowych komisji sprawiedliwości, jako komisarze sądu wyższego, obok sądownictwa nad *eximarte* sprawowali bezpośredni nadzór nad czynnościami i administracją sądów niższych (Untergerrichte), tj. miejskich (Stadtgerichte), patrymonial-

¹¹ C. Bornhak, *Preußische...*, s. 261–262.

¹² Reglement wegen Einrichtung des Justizwesens in Ost und Westpreussen vom 3. Dezember 1781, opublikowany w: Nowum Corpus Constitutionum Prussico-Brandenburgensium praecipue Marchicarum oder Neue Sammlung Königl. Preuss. und Churfürstl. Brandenburgischer, sonderlich in der Chur und Marck Brandenburg wie auch andern Provinzen, publicirten und erlangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten et ct., Berlin 1751–1810 (1822), Bd. VII (dalej NCC VII), s. 671. Urzędu radców i komisji powiatowych bezpośrednio dotyczył Abschnitt 2. Przebieg reformy sądownictwa w Prusach Zachodnich patrz: Archiwum Państwowe w Gdańsku, Wyższy Sąd Krajowy w Kwidzynie, sygn. 1022 f. 1–142, druk regulaminu f. 10–25; w literaturze przedstawili to m.in. Breithaupt, *Justizverfassung und Provinzialrecht in Westpreussen seit 1772*, Marienwerder 1872, s. 20–22; M. Bär, *Westpreussen...*, Bd. 1, s. 193–199; idem, *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912, s. 112–115. Porównaj też: A.C. von Holsche, *Geographie und Statistik von West-Süd- und Neu-Ostpreussen*, Berlin 1800–1807, Bd. III, s. 217; idem, *Netzdistrikt, ein Beitrag zur Länder und Völkerkunde mit statistischen Nachricht*, Königsberg, s. 269–270.

¹³ Abschnitt 2, § 1–3. W skład komisji powoływany był czasami również drugi radca sądowy (Justizrat), M. Bär, *Westpreussen...*, Bd. 1, s. 197.

¹⁴ Reglement wegen Künftiger Einrichtung des Justizwesens bei Ober und Untergerrichten der Kur- und Neumark Brandenburg, vom 1782, NCC VII, s. 1869; Archiwum Państwowe w Szczecinie (APSz), Starostwo Powiatowe w Choszcznie, sygn. 12, pnohl. Przepisy dotyczące instytucji radcy oraz komisji w całości zostały zaczerpnięte z regulaminu dla Prus Wschodnich i Zachodnich; W.F.C. Starke, *Darstellung...*, s. 127; C. Bornhak, *Geschichte...*, Bd. 2, s. 221. Niechęć do tej instytucji w Nowej Marchii wynikała m.in. z braku funduszy na pensje. Jednakże część kompetencji powiatowych radców sądowych w Marchii wykonywali radcy sądów wyższych, określanymi komisarzami sądowymi; C. Bornhak, *Preussische...*, s. 265.

¹⁵ W.F.C. Starke, *Darstellung...*, s. 125–126; M. Bär, *Westpreussen...*, s. 197–199; idem, *Behörden- verfassung...*, s. 115.

nych (Patrimonialgerichte), justytariatów w domenach (Justizämter)¹⁶. Ponadto przyjmowali skargi na osoby uprzywilejowane, głównie szlachtę, instruowali w procesach drobnych spraw oraz przy apelacjach od orzeczeń sądów niższych, gdy przedmiot sporu przekraczał 50 talarów, a także wykonywali sądownictwo dobrowolne i opiekuńcze osób eximirtę z okręgu¹⁷. Poza tym na polecenie rejencji radcy wykonywali czynności zleczone: przesłuchania stron, przejmowanie akt procesowych, wykonywanie egzekucji sądowych itp.¹⁸, a także prowadzenie kryminalnych dochodzeń przyjmując kompetencje inquisitores publici¹⁹. Okręg działania komisji obejmował zwykle dwa – trzy powiaty²⁰.

W kolejnych nowych prowincjach państwa Hohenzollernów: Prusach Południowych (1793) oraz Prusach Nowowschodnich (1796) utworzonych na ziemiach drugiego i trzeciego rozbioru Polski również wzorem Śląska czy Prus Zachodnich utworzono komisje sprawiedliwości i powiatowych radców sądowych, często też określanych komisarzami sądowymi, choć o częściowo zmienionych kompetencjach. Sprawy kryminalne powierzone zostały bowiem utworzonym w tych prowincjach inkwizytoriatom (Inquisitoriate). Główną przyczyną powołania komisji była zbyt duża rozległość utworzonych departamentów prowincjonalnych kolegiów sądowych, czyli rejencji (Regierungen) w Poznaniu, Kaliszu i Warszawie (Prusy Południowe) oraz w Białymstoku i Płocku (Prusy Nowowschodnie)²¹. W skład każdej komisji obok radcy wchodził jeszcze asesor (Assessor), sekretarz będący też często tłumaczem (Dolmetscher), rejestratorem (Registrator), protokolant (Protokollführer), kancelista (Kanzelist), służący (Diener) oraz egzekutor-posłaniec (Exekutor-Bote vel Kreisausreiter vel Landreiter). Ponadto według zarządzenia z 16 listopada 1795 r. w Prusach Południowych przy pracy powiatowego radcy sądowego miał prawo asystować społecznie z głosem doradczym przedstawiciel

¹⁶ Reglement von 3 Dezember 1781, Abschnitt 2, § 12–24.

¹⁷ Abschnitt 2, § 25–41.

¹⁸ Abschnitt 2, § 42–49.

¹⁹ Abschnitt 2, § 50–53.

²⁰ A.C. von Holsche, *Geographie und Statistik...*, Bd. III, s. 217; idem, *Netzdistrikt*, s. 269–270.

²¹ A.C. von Holsche, *Geographie und Statistik...*, Bd. I, s. 315–317, Bd. II, s. 535–537; J. Meisner, *Gerichtsorganisation und Rechtspflege*, [w:] *Das Jahr 1793. Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Organisation Südpreußens*, hrsg. von R. Prümers, Posen 1895, s. 341–342; J. Wąsicki, *Prusy Południowe*, s. 123–124, 197–198; idem, *Prusy Nowowschodnie*, s. 75–80, 192; I.Ch. Busenius, *Die preussische Verwaltung...*, s. 154–155, 162, 164–165. Obszar działania komisji obejmował podobnie jak w innych prowincjach dwa–trzy powiaty.

²² Skład komisji w każdej z prowincji był nieco odmienny; A.C. von Holsche, *Geographie und Statistik...*, Bd. II, s. 535; I.Ch. Busenius, *Die preussische Verwaltung...*, s. 155, 164; J. Wąsicki, *Prusy Nowowschodnie*, s. 79; o szlacheckich ławnikach: J. Meisner, *Gerichtsorganisation...*, s. 342; J. Wąsicki, *Prusy Południowe*, s. 197.

szlachty zamieszkującej dany powiat. Ci społeczni ławnicy powołani byli na 5 lat przez miejscowe zgromadzenia szlachty²².

Ostatecznie na początku XIX w. powiatowi radcy sądowi, a także podległe im komisje działali na Śląsku, w Nowej Marchii, Brandenburgii, a także we wszystkich prowincjach pruskich²³. Jednakże w 1798 r. w Prusach Południowych i Nowowschodnich pojawiły się projekty likwidacji urzędu radców i ich komisji, gdyż mieli oni swoim postępowaniem przedłużać procedury sądowe. Choć w 1799 r. podjęto decyzję o ich rozwiązaniu, to nie została ona wykonana i radcy wraz z komisjami działali aż do 1806 r., czyli likwidacji panowania pruskiego w obu prowincjach. Ponadto pojawili się oni w kolejnej prowincji, na Pomorzu²⁴.

W prowincji pomorskiej urząd powiatowego radcy sądowego oraz powiatowej komisji pojawił się późno, bo w 1804 r., i to tylko początkowo dla powiatu lęborsko-bytowskiego. Kolejny radca funkcjonował w powiatach drawieńskim i świdwińskim po wyłączeniu ich z Nowej Marchii w 1816 r. i przyłączeniu do Pomorza. Obaj radcy działali w departamencie powstałego w 1809 r. Wyższego Sądu Krajowego w Koszalinie (Oberlandesgericht in Köslin). W ziemi lęborsko-bytowskiej po zlikwidowaniu sądu wójtowskiego i włączeniu tego okręgu do pomorskiego departamentu Sądu Nadwornego w Koszalinie (Hofgericht in Köslin)²⁵, powołano początkowo jednego radcę wraz z komisją²⁶. Jednakże ze względu na duży obszar powiatu dla jego części południowej²⁷ z dniem 1 stycznia 1824 r. powołano osobny urząd radcy sądowego, którego obowiązki pełnić miał zawsze sędzia bytowskiego sądu ziemskiego i miejskiego (Land und Stadtgericht in Bütow)²⁸. Kompetencje

²³ C. Bornhak, *Geschichte...*, s. 329.

²⁴ I.Ch. Bussenius, *Die preussische Verwaltung...*, s. 155, 165.

²⁵ Sąd Nadworny w Koszalinie na podstawie przepisów z 26 grudnia 1808 roku, podobnie jaki inne sądy wyższe (rejencje, sądy nadworne), przekształcony został w Wyższy Sąd Krajowy w Koszalinie.

²⁶ Patent vom 25 Oktober 1803 wegen Aufhebung des Lauenburgischen Landvoigteigerichts und Uebertragung der bisher der Westpreussischen Regierung und dem Landvoigteigericht in dem Lauenburg-Bütowschen Kreise obgelegenen Geschäfte an das Pommersche Hofgericht in Cöslin, *NCC XI*, s. 1901, tekst patentu również w formie broszury: APSz, Starostwo Powiatowe w Lęborku, sygn. 257; też P. Gut, *Sąd Wójtowski w Lęborku (1773–1804)*, Przegląd Zachodniopomorski, t. XLIII (1999), z. 3, s. 43–53. Pierwszym radcą dla powiatu był radca sądu wójtowskiego Neuhaus, a od 1809 roku G.W. Willenbücher; *Handbuch über Königlichen Preussischen Hof und Staat* (dalej *Handbuch*), Jg. 1805, s. 257, *Jahrbuch der Provinz Pommern* (dalej *JbdPP*), Jg. 1824, s. 261.

²⁷ Do 1845 roku ziemia lęborsko-bytowska stanowiła jeden powiat. Ze względów administracyjnych dla jego południowej części (Ziemia Bytowska) powołany był asystent landrata (landrätlicher Assistent). Dopiero 1 stycznia 1846 roku utworzone zostały dwa oddzielne powiaty: lęborski i bytowski, *Bekanntmachung der Regierung Köslin von 9. September 1845*, *Amtsblatt der Regierung Köslin* (dalej *ABK*) 1845, s. 242; S. Salmonowicz, *Podziały terytorialne...*, s. 95.

²⁸ *Bekanntmachung vom 9. Dezember 1823*, *ABK* 1823, s. 517.

obu komisarzy określał edykt z 25 października 1803 r. i nie odbiegały one od prerogatyw podobnych urzędników z Prus Zachodnich. Radca powiatowy był przedstawicielem koszalińskiego sądu w Lęborku i na miejscu miał przyjmować sprawy niesporne i orzekać w niektórych sprawach (Injuriensachen) osób uprzywilejowanych, tj. głównie szlachty w pierwszej instancji, pośredniczyć w przekazywaniu spraw do Koszalina oraz sprawować nadzór nad sądami niższymi itp.²⁹. Poza tym patent przewidywał, że sprawy prawne Lęborka i Bytowa w sądzie nadwornym będą prowadzone według dotychczasowych praw i przepisów, a określonych w zarządzeniach z lat 1772–1773³⁰. Podobnie jak w innych prowincjach, stał on również na czele komisji sprawiedliwości, tradycyjnie składającej się poza nim z aktuarusza, egzekutora-posłańca³¹.

Komisja działająca w powiatach świdwińskim i drawskim miała siedzibę w Drawsku. Były to tereny wyłączone z Nowej Marchii, dlatego działała ona na podstawie regulaminu wydanego 30 listopada 1782 r. dla Brandenburgii i Nowej Marchii. Powiatowy radca sądowy J.H. Rodenwoldt, który sprawował urząd w latach 1810–1831, poza normalnymi zadaniami wynikającymi z przepisów, wykonywał wszystkie prace (sprawy) polecone przez Wyższy Sąd Krajowy w Koszalinie³². Wspomagany był w czynnościach przez aktuarusza oraz egzekutora-posłańca. Tym ostatnim, podobnie jak w innych sądach, był spensjonowany podoficer Johann Jahn³³. Aktuarusz pełnił również obowiązki protokolanta, dokonywał on wpisów wszystkich czynności do protokołu i do akt, prowadził registraturę oraz dokonywał ekspedycji pism i akt. Poza tym podpisywał wraz z radcą wszystkie sprawozdania i decyzje wydawane przez komisję³⁴. W 1831 r. komisja sprawiedliwości dla powiatów drawskiego i świdwińskiego została rozwiązana.

Trzy wyżej wymienione komisje i radcy przed rokiem 1833 działali w powiatach departamentu koszalińskiego, które zostały przyłączone do prowincji pomorskiej i w których ciągle istniały liczne odrębności prawne, wiążące je nadal z poprzednimi prowincjami³⁵. Powiatowi radcy sądowi, będąc przed-

²⁹ *Patent vom 25 Oktober 1803...*, art. III; W.F.C. Starke, *Darstellung...*, s. 127.

³⁰ *Patent vom 25 Oktober 1803...*, art. IV.

³¹ Od 1824 roku Powiatową Komisję Sądową w Bytowie stanowili pracownicy tamtejszego sądu ziemskiego i miejskiego. Sędzia tego sądu pełnił jednocześnie stanowisko powiatowego radcy sądowego. JbdPP, Jg 1831, s. 46, 269; ABK 1823, s. 517.

³² JbdPP, Jg. 1831, s. 46–47. Landesarchiv Greifswald (dalej LAG), Rep. 72 Köslin, sygn. 216, *passim*. Zgodnie z decyzją Wyższego Sądu Krajowego w Koszalinie z 17 czerwca 1824 roku wszyscy mieszkańcy obu powiatów oraz osoby mające na ich terenie sprawy prawne, a które nie należały do kompetencji sądów niższych, mieli je zgłaszać Powiatowej Komisji Sądowej w Drawsku, jako przedstawicielowi koszalińskiego sądu wyższego; ABK 1824, s. 245.

³³ LAG, Rep.72 Köslin, sygn. 216, f. 1.

³⁴ LAG, Rep.72 Köslin, sygn. 216, f. 19–20.

³⁵ O ważności dotychczasowego prawa prowincjonalnego po włączeniu terytorium do nowego obszaru administracyjnego: Reskript des Justiz Ministerium von 5. Oktober 1816, JbfPGRR Bd. VIII, s. 235; Przykładem tego może być wprowadzenie instytucji rozjemców

stawicielami sądów wyższych, obok swoich obowiązków mieli na miejscu wykonywać część ich kompetencji uwzględniając miejscowe prawa, statuty oraz zwyczaje stanowe. Mieli oni również pilnować, aby w sprawach przedkładanych w sądzie wyższym w Koszalinie stosowane były statuty prowincjonalne obowiązujące w powiecie³⁶.

W 1815 r. po ustaleniu się granic państwa pruskiego powiatowe komisje oraz radcy sądowi działali na Śląsku, w obu prowincjach pruskich, a także częściowo w prowincji pomorskiej i brandenburskiej³⁷. W 1816 r. dla włączonych do departamentu głogowskiego powiatów Górnych Łużyc ustanowione zostały komisje sprawiedliwości według regulaminu zachodniopruskiego z 1781 r. Jednakże ze względu na duże koszty funkcjonowania tej instytucji decyzją króla z 25 kwietnia 1822 r. powołany został jeden społeczny powiatowy radca sądowy w Zgorzelcu według wzoru śląskiego z 1750 r. W rok później powołano również nową komisję dla Erfurtu i jego okolic³⁸. W tym też czasie pojawiły się jednak głosy krytyczne dotyczące zasadności istnienia instytucji radców i komisji z nim współpracujących. Powodem tego były skargi na ich funkcjonowanie, przetrzymywanie przez radców spraw, niedotrzymywanie terminów, a także wspomniane już wysokie koszty działalności. Jedynie ze Śląska działające tam kolegia sądowe wydawały tej instytucji dobrą ocenę³⁹.

Mimo głosów krytycznych w 1832 r. stany górnołużyckiego powiatu Hoyerswerder, który został włączony do brandenburskiego departamentu Wyższego Sądu Krajowego we Frankfurcie, zgłosiły postulat, aby w ich powiecie działał sąd komisaryczny (Kommissarisches Gericht). Miał on pomóc w szybszym i niekosztownym załatwieniu sprawy sprzedaży przymusowych (Subhastation) właścicieli ziemskich, gdyż właściwy dla tych spraw sąd znajdował się w odległym Frankfurcie nad Odrą. Petycja ta stała się impulsem do przygotowania specjalnej regulacji o organizacji powiatowych radców sądowych w departamencie frankfurckim⁴⁰.

Wydana 30 listopada 1833 r. ustawa o powołaniu radców sądowych w departamencie Wyższego Sądu Krajowego we Frankfurcie stała się początkiem

(Schiedsmänner) w powiecie drawskim w oparciu o przepisy dla prowincji brandenburskiej z 1833 roku, do której powiat należał pierwotnie, Amtsblatt der Regierung Stettin (dalej ABS) 1833, s. 51–57; ABK 1833, s. 79–87; też APSz, Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej, sygn. 1198, pnohl.

³⁶ Patent vom 25 Oktober 1803. O staraniach stanów łęborsko-bytowskich o zachowanie obowiązujących praw i zwyczajów po włączeniu do okręgu Sądu Nadwornego w Koszalinie patrz: APSz, Starostwo Powiatowe w Łęborku, sygn. 254, pnohl.; P. Gut, *Sąd...*, s. 50–53.

³⁷ Duesberg, *Übersicht...*, s. 42; Vollständiger Secretair für die Provinz Schlesien und die Ober-Lausitz, Breslau 1833, s. 129–130; C. Bornhak, *Preussische...*, s. 442; S. Salmonsowicz, *Podziały terytorialne...*, s. 138.

³⁸ GStA PK, HA I Rep. 84 II 2k nr 2, s. 1–4; Duesberg, *Uebersicht...*, s. 57–58.

³⁹ GStA PK, HA I Rep. 84a (M), sygn. 40550, f. 1–15.

⁴⁰ GStA PK, HA I Rep. 84 II 2k nr 2, passim; ibidem, HA I Rep. 84 (M), sygn. 40550, f. 19–32.

renesansu tego urzędu w pruskich prowincjach⁴¹. Już bowiem 18 stycznia 1834 r. na wniosek władz Wyższego Sądu Krajowego w Kwidzynie wydany został rozkaz gabinetowy o rozciągnięciu wyżej wspomnianych przepisów na Prusy Zachodnie. Następnie rozporządzenie z 1833 r. wprowadzono na wniosek miejscowych kolegiów sądowych w Prusach Wschodnich, na Śląsku, w Naumburgu, Halberstadt, a także w dwóch pomorskich departamentach: koszalińskim i szczecińskim, w których obowiązywały przepisy ordynacji sądowej (*Allgemeine Gerichtsordnung*) z 1793 r.⁴².

Ponowny rozkwit tej instytucji był spowodowany z jednej strony potrzebą ściślejszej kontroli sądownictwa niższego, zwłaszcza patrymonialnego, przez organy zwierzchnie. Z drugiej, ustanowienie specjalnego sędziego miało zapobiec nadużyciu w sporach *eximite* z nieuprzywilejowanymi⁴³. Ponadto wprowadzenie procedur uproszczonych (postępowania ustnego) na podstawie ustawy z 1 czerwca 1833 r. w procesach mandatowych, sumarycznych i w sprawach drobnych (*Mandats- summarischen- und Bagatell-Prozesse*) stało się powodem, iż dla tych spraw, dotąd rozpatrywanych przez sądy wyższe wobec osób uprzywilejowanych, należało powołać specjalnych komisarzy oraz komisje⁴⁴. Już w sprawozdaniu rocznym za rok 1834 minister sprawiedliwości potwierdził celowość wprowadzenia radców powiatowych dla samej administracji sądowej, a także dla społeczeństwa⁴⁵. Reforma ta zmieniła również charakter tegoż urzędu, który stracił ostatecznie swoje feudalno-stanowe cechy i stał się w pełni przedstawicielem administracji sądowej.

W Szczecinie 25 maja 1834 r. tamtejszy wyższy sąd krajowy wydał zarządzenie o powołaniu po jednym radcy sądowym dla czterech powiatów: anklamskiego, demmińskiego, pyrzyckiego i uznamsko-wolińskiego według wzoru dla departamentu frankfurckiego⁴⁶. W niedługim czasie powołano jeszcze jednego komisarza dla powiatu szadzkiego. Podobnie w okręgu koszalińskim powołani zostali nowi radcy, początkowo tylko dla 4 powiatów, w tym dla powiatu drawskiego, gdzie zastąpił dotychczas tam działającego komisarza w ramach komisji sprawiedliwości⁴⁷. Te ostatnie pozostały jednak dla ziemi łęborskiej oraz bytowskiej, utrzymując dotychczasowy zakres kom-

41 *Verordnung über die Anstellung von Kreis Justizräten im Bezirke des Oberlandesgerichts zu Frankfurt*, von 30. November 1833, *Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten* (dalej GS), s. 297–302.

42 C. Bornhak, *Preussische...*, s. 442; R. Kosseleck, *Preussen...*, s. 93.

43 C. Bornhak, *Geschichte...*, Bd. 3, s. 143; R. Kosseleck, *Preussen...*, s. 93.

44 W.F.C. Starke, *Darstellung...*, s. 129; C. Bornhak, *Geschichte...*, Bd. 3, s. 143.

45 *GStA PK*, HA I Rep. 84a (D), sygn. 10109, f. 31: Das Institut hat sich überall, wo es zur Ausführung gekommen ist, nach den einstimmigen Berichten der Präsidenten als sehr nützlich und zweckmässig bewahrt und den Beistand der Gerichtseingesessenen sich erworben.

46 *ABS* 1834, s. 153–157.

47 *JbdPP*, Jg. 1837, s. 254.

potencji⁴⁸. W przypadku Bytowa komisja została rozwiązana reskrytem z 26 września 1836 r. Na jej podstawie nowopowołany radca sądowy przejął całość jej kompetencji według przepisów z 30 listopada 1833 r. oraz pozostawiono mu jurysdykcję w sprawach o obrazę (Injuriensachen)⁴⁹.

W kolejnych latach powoływani byli następnicy radcy dla pozostałych powiatów, tak, że w połowie lat czterdziestych XIX w. w departamencie szczecińskim było ich 11, po jednym dla każdego powiatu: anklamskiego, demmińskiego, gryfickiego, gryfińskiego, kamieńskiego, nowogardzkiego, pyrzyckiego, reskiego, szadzkiego, wkrzańskiego oraz uznamsko-wolińskiego. Jedynie dla powiatu randowskiego nigdy nie powołano powiatowego radcy, gdyż bezpośrednio jego zakres kompetencji wykonywany był przez Wyższy Sąd Krajowy w Szczecinie⁵⁰. Natomiast w departamencie koszalińskim działało 8 radców w powiatach: białogardzkim, bytowskim, drawskim, lęborskim, słupskim, szczecineckim i świdwińskim. Tylko dla powiatu sławieńskiego i miastecckiego nie powołano osobnych komisarzy kolegium koszalińskiego⁵¹.

Każdy z powiatowych radców sądowych posiadał rangę radcy wyższego sądu krajowego (Oberlandesgerichtsrat), wykonywał swoje funkcje jako samodzielny komisarz, przedstawiciel władz nadrzędnych. Mianowany był przez króla na wniosek sądu wyższego, a pochodzić musiał spośród sędziów pracujących na terenie danego powiatu, dla którego go powoływano⁵². Ponadto regułą było, że na radców powoływani byli tylko ci sędziowie, którzy pracowali w sądach królewskich. Justycjariusze (Justizmann) sądów patrymonialnych, nie mający równocześnie etatu w królewskim wymiarze sprawiedliwości, od początku byli wykluczani z możliwości kandydowania⁵³. Tak też uczyniono w pomorskich departamentach, kiedy w 1834 r. dla powiatu anklamskiego radcą mianowany został dyrektor Sądu Miejskiego w Anklam C.W. Tessmar; dla powiatu demmińskiego – justycjariusz domeny (Justizamtsmann), a od 1836 r. dyrektor Sądu Ziemskiego i Miejskiego w Treptow a/Tolle L.G.Fr.Th. Schroeder; dla powiatu uznamsko-wolińskiego – radca i sę-

⁴⁸ Verordnung vom 19. Oktober 1833, ABK, s. 239; zarządzenie to nakazywało, mimo wprowadzenia ustawy z 1 czerwca i instrukcji z 24 lipca 1833 roku, rozpatrywać powiatowym komisją sądowym w Bytowie i Lęborku nie tylko w sprawach drobnych eximite, ale również nadal w Spoliensachen, oraz sprawach o długi i sprawy czeladzi (Gesinde Sachen) oraz w skargach o obrazę (Injuriensachen). Te ostatnie miały być rozstrzygane wg § 16 instrukcji z 24 lipca 1833 roku.

⁴⁹ Reskript vom 26. September 1836, ABK, s. 225.

⁵⁰ JbdPP, Jg. 1846–1848, s. 255; w departamencie szczecińskim było w 1842 roku 10 powiatowych radców; APSz, Wyższy Sąd Krajowy w Szczecinie (dalej WSKwS), sygn. 647, f. 10–76.

⁵¹ JbdPP, Jg. 1846–1848, s. 282–283.

⁵² Verordnung von 30. November 1833, GS, s. 297, § 1–2; Verordnung des Oberlandesgerichts Stettin vom 26. Mai 1834, ABS, s. 154, § 2; W.F.C. Starke, *Darstellung...*, s. 129–132.

⁵³ W.F.C. Starke, *Darstellung...*, s. 129–130.

dzia ziemski i miejski w Świnoujściu Th.H.E.L. von Holleben; dla powiatu pyrzyckiego – sędzia ziemski i miejski w Pyrzycach J.Aem.O. Lympius⁵⁴. Również w okręgu koszalińskim przedstawiciele sądu wyższego w poszczególnych powiatach zajmowali stanowiska sędziowskie w sądach królewskich danego powiatu: w Bytowie tamtejszy sędzia ziemski i miejski C. Leistikow; w Drawsku sędzia ziemski i miejski L.W. Bredow; dla powiatu Księstwo – dyrektor Sądu Ziemskiego i Miejskiego w Kołobrzegu C.E. von Braun; w Szczecinku sędzia ziemski i miejski J. Zweigert; w Słupsku dyrektor sądu C.G. Knauff. Następni powiatowi radcy sądowi w kolejnych powiatach oraz ich następcy również pełnili funkcje sędziowskie w sądach królewskich na danym terenie⁵⁵. Wyjątkiem po 1834 r. był radca dla powiatu szadzkiego w latach 1834–1840. Godność tę pełnił bowiem spensjonowany radca wyższego sądu krajowego von Wangenheim, właściciel ziemski z Pełkinicy i Nowego Łowicza⁵⁶. Również radcą sądowym dla powiatu pyrzyckiego w latach 1839–1842 był A. Fr. von Ploetz z Oćwieka, który nie pełnił żadnych innych urzędów w wymiarze sprawiedliwości⁵⁷.

W przeciwieństwie do poprzedniego okresu, z urzędem radcy nie wiązało się już stałe dodatkowe uposażenie, które jak w przypadku radcy Rodenwoldta w Drawsku wynosiło w 1816 r. 900 talarów. Wrócono tu do wzoru śląskiego, gdzie urząd radcy był społeczny⁵⁸. Po reformie komisarzowi przysługiwała jedynie część opłat sądowych pobieranych za wykonywane czynności oraz zwrot kosztów podróży i diet⁵⁹. Poza tym otrzymywał z funduszy nadzwyczajnych sądu wyższego ryczałtem (Pausch Quantum) kwotę w wysokości 25 talarów na zakup materiałów biurowych i opłaty pocztowe⁶⁰.

W swoich czynnościach radca korzystał z pomocy aplikantów czyli auskultatorów lub referendarzy, którzy odbywali swoje praktyki w sądach działających na terenie powiatu. Prowadzili oni protokół oraz wykonywali inne polecenia. W przypadku ich braku – nieobecności prace ich wykonywał urzędnik niższy (Subaltern) mający kwalifikacje aktuarusza potwierdzone egzaminem. Również w zastępstwie mogli być powołani dwaj wiarygodni ławnicy, którzy nie mogli jednak być związani służbowo z radcą powiatowym⁶¹. Poza tym czynności pościańca, egzekutora itp. radca powierzał urzędnikom za-

⁵⁴ Verordnung vom 26. Mai 1834, § 1.

⁵⁵ JbdPP Jg. 1837, s. 229, 254; Jg. 1840, s. 231, 257; Jg. 1843, s. 240, 266–267; Jg. 1846–1848, s. 255; 282–283.

⁵⁶ APSz, WSKwS, sygn. 647, f. 70–75.

⁵⁷ JbdPP Jg. 1840, s. 231.

⁵⁸ LAG, Rep.72 Köslin, sygn. 216, f. 1; GStA PK, HA I Rep. 84 II 2k nr 2, f. 7; ibidem, HA I, Rep. 84a (M), sygn. 40550, f. 6–7; J. Freitag, *Das schlesische Behördenwesen...*, s. 79.

⁵⁹ Verordnung vom 30. November 1833, § 3, 7.

⁶⁰ Verordnung vom 30. November 1833, § 8.

⁶¹ Verordnung vom 26. Mai 1834, § 6.

trudnionym w sądach królewskich lub prywatnych danego powiatu⁶². Pomocnicy ci w przeciwieństwie do okresu poprzedniego, nie tworzyli wraz z radcą komisji sprawiedliwości, lecz powiatowy radca występował we wszystkich sprawach jako samodzielny podmiot.

Kompetencje powiatowego radcy sądowego określone zostały dokładnie w paragrafie 4 ustawy z 1833 r. Poza tym w poszczególnych zarządzeniach wprowadzających tę instytucję dla każdego z departamentów również zostały powtórzone i wyszczególnione obowiązki komisarza⁶³. Radca wykonywał sądownictwo dobrowolne dotyczące osób i majątków ziemskich będących podporządkowanymi bezpośrednio jurysdykcji sądów wyższych (eximirte). Przyjmował on testamenty, sporządzał układy o dziedziczeniu majątków, o sprzedaży, które pocztą przysyłał do sądu wyższego do depozytu. W wypadku śmierci osoby uprzywilejowanej zgłaszał ten fakt w sądzie i w kolegium pupilarnym (Pupillenkollegium vel Vormundschaftskollegium), gdy spadkobiercy wymagali opieki, wtedy też dokonywał opieczutowania spuścizny⁶⁴. Poza tym w sprawach spornych tak cywilnych, jaki i karnych, przyjmował skargi i pozwy wobec osób eximirte. Z kolei osoby te mogły kierować do radcy odpowiedzi na oskarżenia oraz wnioski apelacyjne, rewizyjne i egzekucyjne we wspomnianych sprawach. Ponadto zgodnie z przepisami ustawy o procesach mandatowych i sumarycznych z 1 czerwca 1833 r. w procesach, w których przedmiot sporu nie przekraczał 50 talarów oraz przy sporach ze służbą (czeladzią) powiatowy radca sądowy prowadził całość przewodu i wydawał samodzielnie wyrok⁶⁵. Prowadził on także postępowania i orzekał w sprawach o zniszczenie własności, pozwolenia na budowę, a także mógł dokonywać aresztowań, gdy wymagała tego sytuacja (§ 4, p. 4 d-f). Sąd wyższy miał jednak prawo kontroli orzeczeń wydanych przez radców i nakazywał ich egzekucję⁶⁶.

Radca jako przedstawiciel sądu wyższego sprawował nadzór nad sądami niższymi w swoim powiecie, nad ich administracją oraz czynnościami prawnymi. Corocznie zobowiązany był do sporządzania sprawozdania o pracy za-

⁶² Verordnung vom 26. Mai 1834, § 6.

⁶³ Verordnung vom 26. Mai 1834, § 4 jest dokładnym cytatem § 4 z ustawy z 30 listopada 1833 roku.

⁶⁴ Pastorzy byli zobowiązani zgłaszać radcy wszystkie przypadki zgonów osób mających status eximirte.

⁶⁵ Sprawy sporne właścicieli ziemskich z czeladzią i służbą dworską na podstawie reskryptu z 17 kwietnia 1812 roku, i o ile sądy niższe nie są tu właściwe, Verordnung vom 26. Mai 1834, § 4, p. 4a i b.

⁶⁶ APSz, WSKwS, sygn. 644, f. 225, 239–242. Radcy protestowali przeciwko ograniczeniu ich kompetencji, jednakże ministerstwo sprawiedliwości nie zwolniło z obowiązków kontrolnych sądów wyższych. Na podstawie zarządzenia z 21 lipca 1846 roku prawo do orzekania w sprawach budowlanych i zniszczeniu nieruchomości zostało odebrane radcom sądowym. Odtąd mogli oni w tych kwestiach przyjmować skargi i do orzeczenia przekazywać sądowi wyższemu. LAG, Rep. 76 Stolp, sygn. 231, f. 1.

wodowej i moralności (Konduitenberichte, Konduitenliste) urzędników wymiaru sprawiedliwości pracujących w całym powiecie. Potwierdził to w swoim rozporządzeniu minister sprawiedliwości 31 października 1842 r., nakazując sądom niższym przekazywać swoje sprawozdania radcom, na podstawie których ci ostatni mieli obowiązek sporządzać zbiorczy raport ze swojego okręgu⁶⁷.

Poza tym wyższy sąd krajowy mógł polecić radcy przeprowadzenie licytacji, inwentaryzacji, objęcia kurateli, rewizji, przesłuchania świadków, pojednania w procesie rozwodowym, wizytacji sądowej, rewizji rachunków i czynności sądów, komisarzy sprawiedliwości (Justizkommissarien) i notariuszy (Notarien). W tych wszystkich wyżej opisanych czynnościach radca mógł używać wszystkich środków przymusu itp. dozwolonych ustawowo, które przysługiwały w tych sprawach sądowi wyższemu, nakładać m.in. grzywny⁶⁸.

Powiatowi radcy sądowi działali do 1848 r. Wówczas, w związku z wydarzeniami rewolucyjnymi i postulatami wprowadzenia pełnej równości w społeczeństwie, m.in. wobec sądów, na podstawie ustawy z 11 sierpnia 1848 r. wszystkie sprawy drobne, a także o obrazę, kryminalne i skarbowe wobec osób uprzywilejowanych zostały przeniesione do kompetencji sądów niższych. Od 1 września tegoż roku w każdym z departamentów wyznaczono sądy, po jednym w każdym powiecie, które stały się właściwe dla wyżej wspomnianych spraw⁶⁹. Ostatecznie urząd powiatowego radcy sądowego zniósł przepisy ustaw z 2 i 3 stycznia 1849 r. o wprowadzeniu nowej organizacji sądownictwa i równego dostępu obywateli do sądów (likwidacja stanu uprzywilejowania). Natomiast osoby pełniące dotąd te urzędy zostały na podstawie reskryptu z 28 lutego 1849 r. predestynowane przez ministra sprawiedliwości na dobrych kandydatów na dyrektorów tworzonych wówczas sądów powiatowych⁷⁰.

⁶⁷ Verfügung vom 31. Oktober 1842, Justiz Ministerial Blatt 1842, s. 338–347. Sprawozdania te można odnaleźć w aktach Wyższego Sądu Krajowego w Szczecinie; APSz, WSKwS, sygn. 647, f. 88–94, 222–230, 243–249; C. Bornhak, *Geschichte...*, Bd. III, s. 143.

⁶⁸ Strony natomiast miały prawo od każdej decyzji radcy sądowego odwołać się do wyższego sądu krajowego, Verordnung vom 30. November 1833, § 5; Verordnung vom 26. Mai 1834, § 5.

⁶⁹ Gesetz vom 11. August 1848, GS, s. 201–202. Zarządzenia poszczególnych sądów wyższych określały listę sądów niższych, którym podlegać miały osoby eximirt: ABK, s. 243.

⁷⁰ GStA PK, HA I Rep. 84a (M), sygn. 40552, f. 150–160. Likwidacja urzędu radców, podobnie jak innych stanowisk w sądownictwie w 1849 roku, np. sędziów patrymonialnych była przyczyną wielu problemów i sporów urzędników o materialne zabezpieczenie.